

Ў.К. Жалолова,
фалсафа фанлари номзоди, доцент,
ТДИУ

ШАРҚ ВА ҒАРБ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ КАМОЛОТ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Дунёқараш масалаларида ахлоқий муаммолар асосий ўринни эгаллаган. Чунки унда инсон олдида кундалик ҳаётда кўндаланг бўлиб турадиган муаммолар қўйилади: моддий-иқтисодий ва маънавий-ахлоқий. Маълумки, этикада кишилар нима яхши, нима ёмон, ахлоқий нуқтаи назардан инсоннинг қандай хатти-ҳаракатларида тўғри ва қайсилари ноахлоқий каби масалаларга жавоб топадилар.

Антик даврнинг машҳур мутафаккири Арасту ахлоқнинг жамият ҳаётидаги муҳим аҳамиятига тўхталиб шундай деган эди: “Табиат инсон қўлига қурол – ақлий ва ахлоқий куч берган, аммо у шу қуролни тескари томонга нисбатан ҳам ишлатиши мумкин; шу сабабли ахлоқий таянчлари бўлмаган одам, энг инсофсиз ва ёввойи, ўзининг жинсий ва дид майлларида энг тубан мавжудод бўлиб қолади”¹.

Мутафаккирнинг бу фикрларини таҳлил қилар эканмиз, ахлоқ дарҳақиқат, жамият тараққиётида, шахс ҳаётида муҳим аҳамият касб этади. Инсонни камолот босқичига кўтаришда ижтимоий онг шакли бўлган ахлоқнинг роли инсоният тарихининг ҳар бир тараққиёт даврида ўзига хос тарзда ривож топиб боради. Инсон ўзининг ахлоқий қиёфаси, фазилатлари билан жамиятга таъсир этади. Шу билан жамият ҳам инсонийлашиб, етуклашиб боради. Ибтидоий жамиятда иқтисодий ҳаёт, моддий турмуш даражаси ниҳоятда мураккаб, қийин бўлганлиги туфайли қарияларни, касалларни ўлдириб, гўштини ейиш одат бўлган. Ўз синглисига уйланиш эса уят, айб ҳисобланмаган. Одамлар уруғ, қабила, элат бўлиб яшаб бориши билан, тузум, давр ўзгариши билан одамларнинг ахлоқий муносабатлари ўзгариб, ривож топиб боради, ахлоқий тушунчалар, принциплар, қоидалар янгича маъно касб этиб боради. Жумладан, яхшилик ва ёмонлик, бурч, бахт, ҳалоллик, виждон каби ахлоқий тушунчалар даврдан даврга ўтиб ўзгариб, ҳатто бир-бирини истисно қилиб боради.

Аммо таъкидлаш лозимки, кишилик жамиятининг илк даврида юқорида баён этилган, ҳозирги замон нуқтаи назаридан қораланган ахлоқий хатти-ҳаракатлар билан бирга ижобий, яъни меҳнатсеварлик, бирдамлик, тўғрилиқ, содиқлик, ҳалоллик каби жиҳатлар ҳам бўлган. Агар бошқага аталган таомни билмасдан тановил қилиб қўйган бўлса, бир суткага бормай ҳалок бўлган, улар учун энг оғир жазо жамоадан ҳайдалиш бўлган, чунки уларнинг бир ўзи ҳаёт кечира олмаганлар. Шунинг учун ҳам бу жамиятни ахлоқ жамияти деб аталган, ахлоқий нормалар қонун даражасида қаралган.

Давр ўзгариши, ақлий меҳнат жисмоний меҳнатдан ажралиб чиқиши ва жамият тизими ўзгариши билан кишиларнинг ижтимоий ҳаёти ҳам, инсонларга

¹ Қаранг: Аристотель. Политика. –М., 1911–С. 8-9.

бўлган муносабат ҳам ўзгариб боради. Юқоридаги ахлоқий иллатларга чек қўйилади, ахлоқий онги ўзгариб, ахлоқий муносабатларида, амалий фаолиятида ҳам бу ўзгариш ўз инъикосини топиб боради.

Ахлоқ ҳақидаги фан – “**этика**”га асос солган Арестотел (бизда у Арасту деб аталади) антик даврнинг бошқа файласуфларига нисбатан ахлоқий муносабатларнинг табиатини теран тадқиқ эта олди. Унинг фикрича, ахлоқий фазилат руҳнинг ҳолати бўла олмайди, уни инсонларга табиатнинг ўзи бермайди, балки табиат фазилатли бўлишнинг имкониятларини яратади, холос. Барча ахлоқий фазилатлар – адолат, дўстлик, муҳаббат, мардлик, мўътадиллик, саҳийлик, сулҳпарварлик, хушфеъллик ва ҳоказолар фақат инсон фаолиятида намоён бўлади. Ахлоқий фазилат фаолият, хатти-ҳаракат демакдир. Адолатли ишларни бунёд этиш билан, - таъкидлайди Арасту, - одам адолатли бўлиб боради, мардона ҳаракат билан мард бўлади. Одам жамиятда яшагани сабабли унинг ахлоқий фазилатлари ҳеч қачон соф, холис ҳолда намоён бўлмайди, балки фақат ижтимоий фаолиятдагина амалга ошади. Шунинг учун барча ахлоқий фазилатлар – ижтимоийдир, дейди Арасту.

Юнон олимларидан Сукрот ҳам, Демокрит ҳам, Афлотун ҳам ахлоқ масалаларига алоҳида тўхталганлар. Жумладан, бу мутафаккирларнинг қуйидаги фикрлари, ҳикматлари диққатга сазовор:

“Мард бўлиш учун, мардлик ҳақидаги билимни эгаллаш керак”, “Қаноатли бўлиш учун, ҳиссиётларга йўл қўймаслик керак”, “Адолатли бўлиш учун, бировларга қандай қилиб яхшилик қилишни ўрганиш керак”, – деб Сукрот таълим берса, ахлоқни биринчи марта билим билан узвий боғлиқлигини таъкидласа, Афлотун яхшилик ғояси ҳақида фикр юритиб, “яхшилик ғоясида гўзаллик, меъёр, ҳақиқат” каби тушунчалар уйғунлашган бўлишини баён этади. Демокрит эса “инсонни бахтли қиладиган нарса пул ҳам эмас, жисмоний куч ҳам эмас, балки ҳақиқат ва ҳар томонлама доноликдир”, “Энг оғир пайтда ўз бурчига содиқ бўлиб қолиш, буюк ишдир”, “Меъёрдан ўтиб кетса, ширин нарса ҳам аччиқдир”, – дейди.

Фақат Ғарб мутафаккирлари эмас, балки Шарқ мутафаккирлари ҳам жамият тараққиётида ахлоқнинг ролига жуда катта диққат-эътибор қаратган.

“Инсоният тафаккури тараққиётида илк бора эзгу ният, эзгу сўз ва эзгуликка асосланган амалиёт бирлиги ҳар қандай ижтимоий ривожланишнинг асоси эканлиги тўғрисидаги буюк таълимот Зардўшт гоҳларида шакллантирилган эди. Фуқаролари бошқа фикрни ўйлаб, бошқа сўзларни айтишга ва яна бошқа амалий ишлар қилишга йўналтирилган жамият муқаррар тарзда таназзулга юз тутиши мумкинлиги тўғрисидаги инқилобий ғоя ҳам айнан шу таълимотга мансуб. Инсоният эзгу ният, эзгу сўз ва эзгу амалиётга изчил амал қилибгина инқироздан қутилиши ва фаровон ҳаётга етишиши мумкин, деган пурҳикмат хулосалар чиқарилган”².

Зардўштнинг муқаддас китоби “Авесто”да баён этилган бу дурдона фикрлар замирида юксак ахлоқ, комил инсон қиёфасини акс эттирувчи ахлоқий фазилатлар ифода этилган. Дарҳақиқат, агар одамда эзгу ният, эзгу сўз, эзгу

² Тоҳир Карим. Миллий тафаккур тараққиётдан. –Т.: Чўлпон, 2003, 33 –Б.

амал уйғун бўлмас экан, унда одамнинг кадр-қиммати ҳам бўлмайди, ундай одамга ишониб ҳам бўлмайди, ундай одам кўпчилик назаридан қолади.

Тасаввуф ахлоқшунослигининг улкан намоёндаларидан бири юртдошимиз Азизиддин Насафий таърифига кўра, комиллик – инсон деган улуг номга муносиблик, одамлар коинотнинг қаймоғи, комил инсон одамларнинг қаймоғи ва хулосасидир. Юксак ахлоқ эгаси, унинг ердаги вазифаси ҳалоллик ва ростгўйликни қарор топтириш, ёмон расм-русумларни йўқотиб, яхши эзгуликка бошлайдиган қонун-қоидаларни жорий этиш. Бу даражага етишиш учун эса инсон ўзини англаб етиши керак. Зеро, алломанинг фикрича, ўзини англамаган киши ҳеч нарса англамай дунёдан ўтади.

Хўш, инсон ўзини тўлиқ англаши мумкинми? Мумкин. Бунинг учун у тўрт мақомни босиб ўтиши керак: хайрли сўз, хайрли иш, хайрли хулқ, маърифат. Мазкур мақомларга эришиш осон эмас; бутун борлиғи билан берилиб ҳаракат қилгандагина, ўзини унутиб, ўзлигига эришгандагина инсон уларга муяссар бўлади. Бу ҳолатни файласуф шундай бадий шаклда ифодалайди: “Бирида ўлмаган одам, иккинчисида туғилмайди. Ҳордиқни истасанг – ишда ўлгин, Худони истасанг – ўзингда ўлгин. Ўз ишингда ўлолсанг, ҳордиқни излама, ўзингда ўлолмасанг, Худони излама”³. Лекин мақсад “Худони излаш бўлмаслиги керак, чунки Худо ҳамма ерда мавжуддир ва уни излашнинг ҳожати йўқ. Борлиқнинг вужуди – Ундан... борлиқ Унинг ўзидир”⁴. Шу сабабдан инсон юқоридаги тўрт мартабани четдан излаши керак эмас, улар инсоннинг ўзида мавжуд. “...сенда аввал бошдаги ва охиридаги илму маърифат яширинган, нимаики изласанг, ўзингдан изла, нега ташқаридан қидирасан”⁵.

Комил инсонга яратган томондан кўрсатилган бунчалик ҳурмат-эътиборнинг, олий эҳтиромнинг боиси, унинг ҳам илоҳий, ҳам дунёвий такомилга эришгани учундир. Бу юксак ахлоқ эгаларининг ҳар икки дунё учун буюк хизматлари жаннатни кенгайтириш ва дўзахни торайтиришдан иборат. Шу боис улар коинотнинг сарвари, барча борлиқ улар учун яратилган.

Комилликка инсон қадам-бақадам етишиб боради, лекин бу даражалар мутлақ динийликни тақозо қилмайди, балки дунёвий ҳаётда ҳам пок бўлишни, дунёвий тараққиётга таъсир этишни, жамиятнинг юқори босқичга кўтарилишини талаб этади.

Европа Уйғониш даврининг мутафаккирлари ахлоқий кадриятларга трансцендентал ахлоқ нуқтаи назардан эмас, балки реал, амалий ахлоқ, ҳаётий, дунёвий нуқтаи назаридан қарай бошладилар. Голланд файласуфи Спиноза ахлоқни илоҳийлаштириб талқин этишни танқид қилди. У ақлни ахлоқнинг асоси деб эътироф этиб, кишининг хатти-ҳаракатлари фақат унинг ўзига боғлиқ, одамнинг ўзи яхши-ёмонни ажратишга қодир эканлигини таъкидлайди, инсоннинг тафаккури қудратига ишонч унинг ахлоқий таълимоти ютуғидир.

Англияда янги даврнинг мафкурачиси бўлган Жорж Беркли Ирландиянинг оғир ҳолатига бефарқ бўлиб қолмаган. Чунки Ирландия Англиянинг биринчи колониясига айланган эди. Бунга унинг Ирландиянинг

³ Насафий Азизиддин. Забдат ул-хайуойик. Н.Комилов таржимаси. –Т.: Камалак, 1995, 52-53 –Б.

⁴ Ўша асар, 56-57–Б.

⁵ Ўша асар, 53-54–Б.

иқтисодий жиҳатдан юксалишига бағишланган асари мисол бўла олади. Беркли бу асарида иқтисодий сиёсатнинг долзарб масалаларини риторик саволлар шаклида ҳал этишга уринади. Унинг диққат-эътибори марказида бойликнинг асосий манбаи нима? Ер бойлими? – деган саволлар туради.

Ахир биз аввало, халқнинг меҳнат фаолиятини қадрлашимиз керак эмасми, чунки халқнинг меҳнат фаолияти бойликни яратмайдими ва ҳатто, ерни ҳам бой қилмайдими? Халқнинг оғир иқтисодий аҳволига сабаб, - дейди Беркли, - кишиларнинг дангасалиги, меҳнат қилишдан бўйин товлашлари, деган фикрни ўртага ташлайди. Шунинг учун ҳам камбағалларни ва дайдиларни меҳнат уйларига жўнатишни таклиф этади. Иқтисодни кўтариш ва миллий бойликни ўстириш тўғрисидаги Берклининг таклифлари эътиборга лойиқ.

Агар XVII аср фалсафаси инсонни ақлли мавжудот сифатида талқин этган бўлса, XVIII аср фалсафаси инсонни кўпроқ эмоционал хиссий томондан ўрганишга уринади.

Француз файласуфлари Спиноза сингари киши яхши бўлиб ҳам, ёмон бўлиб ҳам туғилмайди, деб таъкидлайдилар. Одам ўзининг шахсий манфаати учун яхши ёки ёмон ишга юради. Гельвеций ўзининг **“Ақл тўғрисида”, “Инсон, унинг ақлий қобилиятлари ва тарбияси ҳақида”** асарларида шахсий манфаат принципи ахлоқнинг асоси эканлигини ҳар томонлама асослаб беради. Инсоннинг ҳар қандай муҳокамаларини манфаат бошқаради, манфаат инсон фазилатларининг ягона мезонидир, деб исботлашга уриндилар. Кишиларнинг фазилатлари ва нуқсонлари фақат шахсий манфаатнинг қандайлигига боғлиқ. Аммо шахсий манфаат ижтимоий манфаатга мувофиқ келгандагина яхшилиқдир, акс ҳолда у ёмонликка айланади. Шахсий манфаатларни ижтимоий манфаатлардан айирадиган ахлоқ бемаъни, инсон табиатига зид бўлган ахлоқдир, деб таъкидлайдилар.

Манфаат бамисоли инсон фаолиятидаги пружина сингари объектив ижтимоий детерминизмга йўналтирилган эди. Улар уч турли манфаатлар ҳақида фикр юритадилар. Индивидуал ёки шахсий манфаатлар, хусусий манфаатлар муайян бир жамиятдаги баъзи ижтимоий гуруҳлар ёки бирлашган гуруҳларнинг манфаатлари ва ниҳоят, жамият манфаатлари ёки ижтимоий манфаатлар бунга мисол бўлади. Мазкур учта манфаат турининг ўзига хослигини аниқлаш учун ва улар ўртасидаги мутаносибликни ўрганиш ва рационал таҳлил этишга алоҳида аҳамият берадилар.

Француз файласуфлари шахсий ва ижтимоий манфаатлар бирлигига эришиш ахлоқнинг асосий мақсади деб айтдилар. Инсон хулқи, уларнинг назарида, ижтимоий ахлоқнинг асосий қисми эди, одамларнинг фароғати ҳамиша ижтимоий бахт-саодатга, ижтимоий тараққиётга боғлиқ ҳолда талқин этилди. Улар этика сиёсат билан, қонунлар билан мустаҳкам боғланган дедилар. Француз файласуфлари кишиларнинг салбий хатти-ҳаракатлари учун жавобгарликни ҳукумат ва у чиқарадиган ёмон қонунлар зиммасига юклайди. Улар ахлоқни мукаммаллаштирмоқ учун бошқаришнинг ижтимоий шакллари ва қонунларини ўзгартириш зарур деб ҳисоблаганлар, чунки тарбия ва маърифат кўп жиҳатдан уларга боғлиқ, дейдилар.

Француз мутафаккирларининг бу фикрларида жон бор, албатта. Уларни чуқурроқ мушоҳада қилсак, бугунги цивилизация даврида, глобаллашув шароитида ахлоқнинг роли, маърифатнинг кадр-қиммати ниҳоятда зарур. Шуларни назарда тутиб бизнинг мамлакатимизда, бозор иқтисодиётига асосланган фуқаролик жамиятини барпо этишга бел боғлаган эканмиз, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”, “Таълим тўғрисида”ги қонун, Президент фармонларида ўз аксини топганлиги бежиз эмас. Таълим-тарбия тизимини тубдан ислоҳ қилиш борасида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг фикр ва мулоҳазалари диққатга сазовор.

“Таълим тизимини ислоҳ қилиш вазифалари муваффақиятли ҳал этилса, ижтимоий-сиёсий иқлим кескин ўзгаради, - деб фикр билдиради Ислом Каримов, - одамлар онгида демократик кадриятлар қарор топади. Инсон жамиятдаги ўрнини онгли равишда ўзи белгилайди”⁶.

Дарҳақиқат, Ислом Каримов таъкидлаганидек: “Келажаги буюк давлат энг биринчи навбатда бўлажак фуқароларининг маданияти, маълумоти ва маънавияти ҳақида ғамхўрлик қилмоғи зарур”⁷. Натижада “Умид”, “Улуғбек”, “Камолот”, “Соғлом авлод учун”, “Маҳалла”, “Нуроний”, “Истеъдод” каби жамғармаларнинг таълим-тарбия соҳасидаги эзгу ишларини, ўсиб келаётган авлодни жисмонан соғлом ва маънавий жиҳатдан баркамол қилиб тарбиялашга кўшаётган ҳиссалари ҳақида ҳаммамиз биламиз”.

Шундай қилиб, Президентимиз Ислом Каримов сўзи билан айтганда: “Инсон ўз тимсолида ҳам моддий, ҳам маънавий хусусият ва аломатларни мужассам этган ноёб хилқат, Яратганнинг буюк ва сирли мўъжизасидир”. Шунинг учун ҳам унинг ички дунёси, унга ато этилган фазилат ва хислатларни охиригача англаш, тушунишнинг ўзи ўта мураккаб бир масала.

Мана шундай қараш ва фикрларни умумлаштириб, инсонга хос орзу-интилишларни рўёбга чиқариш, унинг онгли ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий ва маънавий оламни бамисоли парвоз қилаётган кушнинг қанотиغا қиёсласак, ўйлайманки, ўринли бўлади.

Қачонки ана шу икки муҳим омил ўзаро уйғунлашганда, том маънодаги кўш қанотга айланганда инсон, давлат ва жамият ҳаётида ўсиш-ўзгариш, юксалиш жараёнлари содир бўлади”⁸.

⁶ Баркамол авлод орзуси. –Т.: Шарк, 1999, 156–Б.

⁷ Ўша асар. –Б. 109.

⁸ Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008, 67–Б.